

ИСПАНСКАТА КОЛОНИАЛНА ПОЛИТИКА И МЕСТНИТЕ ИНСТИТУЦИИ В МАРОКО (1912–1956 г.)

Татяна Димитрова

THE SPANISH COLONIAL POLICY AND THE LOCAL INSTITUTIONS IN MOROCCO (1912–1956)

Tatyana Dimitrova

Abstract

The article dwells on the Spanish colonial policy during the first half of the 20th century. Special attention is given to the different models of colonization employed by Spain along the Mediterranean coast and in the interior of the country. The article also focuses on the functions and authority of the local institutions in the sphere of religion, law, education, and taxes.

Key words: *Spanish colonial policy, Morocco, Franco, Spanish Civil War, Republic of Rif*

В края на XIX в. Испания губи колониалната си империя в Америка и насочва геополитическата си ориентация към континента Африка. С френско-испанския договор от 1912 г. се утвърждава границата между френската и испанската зона в Мароко, която преминава по долината на река Уерга. Демаркация на границите не е извършена, тъй като този район се намира под контрола на племена, които все още са независими.

Испания установява протекторат на Мароко в периода (1912–1956 г.), но колониалната ѝ политика в тази територия през цялото време е затруднена, поради специфичността в определени сфери на мароканското общество, които предизвикат недоволството и недоверието на колонизираните. Най-общо проблеми за испанската политика в Мароко се очертават в религията, местното правосъдие,

както и в някои специфични сфери, характерни за мароканците, като например – регламентирането на личния статут и особено статута на жената. В най-напрегнатите моменти по времето на испанския протекторат в Мароко (испано-рифските войни), някои основни директиви в местната правосъдната система са грубо нарушавани от испанците. През 1930 г. независимостта на местното правосъдие се превръща в обект на политическа борба между колониалната администрация и мароканските националисти, които не приемат вмешателствата на испанците в тази област. През юли 1936 г., след преврат, организиран от испанските военнослужещи в зоната на протектората, въпросът за независимостта на мюсюлманското правосъдие отново се появява в преговорите с мароканските националисти. По време на Испанската гражданска война мароканското правосъдие отново е част от политическия дневен ред. Поради военните действия на Иберийския полуостров се налага набиране на войници от военния контингент в Северна Африка и това е една от основните причини за воденето на преговори по въпроса.

От тази гледна точка, обхватът на правосъдието продължава да бъде част от големите загадки за испанските политици и военни. Липсата на достатъчно изследвания за мароканските традиционни обичаи, както и връзката им с правосъдната система е една от причините, която затруднява испанската политика в този район¹. В тази статия се опитваме да маркираме ролята, която правосъдието играе като обект на политически контрол от страна на испанските колониални представители в традиционното мароканско общество и особено в селските райони, които са устроени в кабили или в големи племена. Според много изследователи официалната испанска дипломация поддържа уважително отношение към местните традиции и обичаи с цел да се избегне съпротивата от страна на мароканците. На практика колониалните администратори упражняват дискретен контрол, и то по такъв начин, че независимостта на мароканското правосъдие остава ограничено, особено в случаите, когато испанците сметнат, че колониалният ред е застрашен. В същото време колониалната политика на Испания невинаги среща местна съпротива; например назначените от испанци местни първенци не считат за проблем признаването на чуждата власт, която ги е подкрепила на

даден пост и която им разрешава произволна местна власт в замяна на поддържането на колониалния ред.

Съвсем естествено е различията в пътищата на развитие да превърнат определени понятия в уникални за една култура, без никакво, дори и приблизително съответствие, в някоя друга култура. Като илюстрация може да се посочи, че в традиционната политическа доктрина и практика на исляма изобщо не познават понятия като „нация”, „родина”, „гражданин”, „република”, „гражданско право”. Едва през XIX и XX в. западното влияние в мюсюлманските страни проправи пътя за подобни термини в арабския, турския и персийския езици, но тяхното тълкуване и прилагане се оказва съществено различно от западните модели².

Преди да се опише панорамата на властта, упражнявана от администрацията на протектората, трябва да се отдели нужното внимание на някои от основните прецеденти в дейността на колонизаторите в областта на правосъдието, техните институции (съдилища и политически агенции) и действащите лица (съдии, нотариуси и т.н.). Може да се твърди, че европейското колониално навлизане в Мароко започва чрез системата на протекциите или привилегии, давани на определени жители с цел да бъдат привлечени. Личността с роля на протеже може да бъде мароканец, мюсюлманин или евреин, който добива специален статут след като доброволно приема да бъде в услуга на метрополията. Първият договор между Испания и Мароко, с който се уреждат въпросите, свързани с протекциите, е договорът от Маракеш, подписан на 28 май 1767 г. Фигурата на протектирания получава привлекателност чак към края на XIX в., тъй като личностите с протекции се използват от метрополиите за икономическо и политическо проникване в Северна Африка и по-конкретно в Мароко. Протекцията се разпростира върху цялото семейство и се прилага под формата на търговско посредничество (*самсара*), а в селските райони тези посредници се наричат *мохала*. Облагите, които протекцията носи на протежегатата, са данъчни и съдебни привилегии. Важно е да се отбележи, че личността с протекции не носи отговорност пред мароканското правосъдие и не могат да бъдат съдени

от марокански съдилища. Според много изследователи това е възможност на чуждестранните колонии да се намесват косвено в икономиката и политиката на арабската страна. В системата на протекции попадат и изтъкнати религиозни личности, самата политика на международната конкуренция за навлизане в Мароко има за цел увеличаване числеността на протежеетата. Тази ситуация подкопава позициите на местните юристи, както и на местните религиозни авторитети. Присъствието на чужди сили на мароканска почва разделя самия колектив на *улемите* (*религиозни водачи, които ръководят богослужението и тълкуват корана*). Това впоследствие довежда до криза в системата за развитие и предаване на ислямското знание (теологическо и юридическо) на доминиращите до този момент центрове, каквито са университетите Карауйн де Фес и Юсуфийа в Маракеш. В тях се обучават по-голямата част от *улемите*, както и местните юристи³.

С установяването на протектората през 1912 г., колониалните власти налагат испанското право като легитимно на мароканска територия, но само за испанските поданици. По този начин Върховният комисарият (испанското военно командване в Мароко) създава испано-халифатските съдилища с цел да има разделение между живеещите испанци в зоната на протектората и местните мароканци с протекции. По отношение на законите и правосъдната система в испанската зона на протектората съществува и разделение между испанци, местни мароканци без протекции и останалите чуждестранни граждани. Трябва да се посочи също така прецедентът на т.нар. „мавърски процеси“, които регламентирани се разглеждат от Военния съд под личното наблюдение на испанския губернатор в Мелиля⁴. В по-голямата си част това са жалби от длъжници, които се представят за „селски маври“ (това са наследниците на изгонените от кралете католици мюсюлмани през 1494 г. и отношението към тях е по-смекчено). Те продават продукцията си само на испанските военнослужещи. Конфликтите, свързани с жилищни наеми в Мелиля, също се разглеждат под личното наблюдение на испанския губернатор там.

Еврейското население в зоната на протектората е подчинено на някогашното равинско правосъдие. През 1924 г. общността от

евреи в испанската зона създава Висшия равински трибунал с председател Великия равин на Тетуан⁵. Евреите се възползват от дадената им привилегия в предколониалния период т. нар. статут на „*дхиммис*“ или „защитени от исляма“. Този статут не ги защитава напълно по време на военни атаки, но е шанс за Испания да осъществява някакъв вид контрол над тази сплотена еврейска общност, която живее в изолирани квартали, наречени „*меллах*“. Испанската намеса след войната от Тетуан (1859–1860 г.) променя положението на мароканските евреи, чиито квартали стават обект на атаки от мюсюлманското население, което ги счита вече за сътрудници на европейците, по-конкретно на испанците. Според законите на исляма пактът, наречен „*дхиммис*“, предвижда особени привилегии за „хората на Книгата“, евреи, християни и др. немюсюлмани, които се ползват със статут на защитавани и привилегирани като под това следва да се разбира, че никой не ги принуждава да сменят вярата си. Това не означава, че са поставени на равна нога с мюсюлманите⁶. В зоната на испанския протекторат се разрешава на много евреи да се измъкнат от контрола на мюсюлманското правосъдие, както преди са го правили чрез статута си на „защитени“. Тези отстъпки от испанска страна влошават междурелигиозните взаимоотношения в Мароко.

Мюсюлманското мароканско население попада под попечителството на различни юрисдикции. Хората с привилегии са съдени от испанско-халифските съдилища, но случаите, в които се засягат само мароканци – мюсюлмани се разглеждат от съдилищата на „*махзан*“ (това е територията, в която племената се подчиняват на султана на Мароко) и от ислямското правосъдие. Един от особените случаи е участието на местни мароканци в състава на испанските колониални войски, които се задължават да се подчиняват на испанския кодекс за военно правосъдие⁷.

През 1930 г. независимостта на ислямското правосъдие се превръща в сфера на преговори и полемики между мароканските националисти и испанските колониални власти. За да се избегне смесване на функциите между „шериятските“ и испанско-халифатските съдилища, управлението на протектората издава през декември 1934 г. „*дахир*“ (декрет). С него се узаконява т.нар. правосъдна система „шерият“, въз основа на исляма, отбелязвайки, че ролята на тези

шериятски съдии е да се занимават единствено с проблеми, свързани с личния статут. През 1938 г. испано-халифатските власти се намесват в определяне на йерархията в шериятските съдилища. Намесата се осъществява в регламентиране на нивата в шериятската правосъдна система – съдиите в кабилите имат по-малко възможности за вземане на окончателно решение в сравнение със съдиите в градовете. Над тях се разполагат районните съдии, назначавани от Върховния апелативен съд и Министерството на правосъдието в Испания. Тази йерархична структура представлява новата политическа карта на регионите, изработена от колонизаторите и позволява на испанските чиновници да упражняват надзор върху чиновниците от мароканската администрация на всякакво равнище (табл. №1).

Табл. №1 Региони в Испанско Мароко

Регион	Площ (кв. км)	Столица
Лукус	3.114	Лараче
Йебала	3.038	Тетуан, столица на протектората
Гомара	3.912	Хауен
Риф	3.475	Вила Санхурхо (сега Алусемас)
Керт	6.117	Вила Надор (сега Надор)

Източник: Instituto Nacional de Estadística (Madrid)

Общото влияние на тези норми върху правосъдието е свързано с развитието на посочената местна политика. Испанският договор от 1912 г. подчертава мюсюлманската идентичност на страната, но този факт контрастира с мудността от страна на испанските административни служители, които узаконяват ислямското правосъдие едва през 1934 г. Освен това намесата в правосъдните структури от страна на испанците поставя под съмнение испанската неутралност в ислямските дела. На практика реформата в правосъдната йерархия е в резултат на напрежението между Върховния комисарият (испанските военни) и местните марокански националисти⁸. За да не се стигне до военни сблъсъци, испанците утвърждават техния основен

лидер в северната зона – Абд ал-Халек Торес през 1934 г. за министър на имуществата. Печалбата от това министерство е законово регламентирана и е предназначена за религиозни институции. Поради липсата на автономия и възможност за вземане на управленски решения самостоятелно, през септември 1935 г. Торес подава оставка⁹.

По време на Испанската гражданска война, администрацията на испанското колониално управление преминава в ръцете на част от военните, които са участвали в преврата подпомагат пропагандните мерки за спазване на „ислямската правосъдна система”. Това се прави, за да се задоволят местните националисти от Тегуан и да се узакони по този начин набирането на мароканци за една война между немюсюлмани (по време на Испанската гражданска война, част от военните се изтеглят на Иберийския полуостров и това е възможност добре използвана от местните националисти, за да удовлетворяват своите интереси). Някои от отстъпките, дадени от испанците на местната мароканска администрация, са от 30 юни 1939 г. чрез издаването на т.нар. „*дахира*” или декрет. С издадения декрет се утвърждава административната автономия на създаденото през януари 1937 г. Министерство на имуществата, което на практика е автономия на ислямското правосъдие и с този декрет се прекъсва зависимостта от халифатското Министерство на правосъдието. Тази реформа предизвиква недоволство дори и от страна на самите членове в министерството¹⁰. Според Си Ахмед Абд ал-Уахаб, който е секретар на Правосъдното министерство в този период с този декрет „практически не е постигната независимостта на правосъдната система в Мароко”. Въпреки тези анализи, според много изследователи системата на индиректното управление се основава на една взаимна автономия между колониалната испанска администрация и местните елити, които искат да спечелят от задълженията си към испанците. Мароканската историография многократно подчертава случаите на антиколониалната съпротива като пренебрегва според испански историци анализа на отношенията между местните административни структури и въведените от колонизаторите административни звена¹¹.

За разлика от френската селска зона, в селските райони на испанския протекторат испанското управление се въздържа от прилагането на специален статут за берберското правосъдие (*Франция*

стимулира регионализъм на местните бербери, за да се поддържа постоянно напрежение в селските региони с цел да се ограничи влиянието на султана). Във френската зона през 1930 г. с декрет е въведено разделяне на зони под ислямска юрисдикция и зони под берберска юрисдикция. Според Кордеро Торес¹² уставът, приет от испанците на 12 февруари 1935 г., също позволява на каидите в области, населени с бербери, да се прилагат традиционните закони, които се отнасят за берберското население.

На практика испанското управление подкрепя създаването на ислямска юридическа система и по този начин стимулира зараждащия се национализъм в Мароко. Ислямската юридическа система е подкрепена от дейността на каидите и от прилагането на шерията, което изключва местните кодекси. Но не може да се говори за истинско налагане на ислямска правосъдна система, тъй като местните все още предпочитат закони, тълкувани във всеки регион по различен начин. Според някои автори като Берке¹³ „ислямското законодателство е смес от различни извадки на закони от Корана, от учебниците по право в юридическите училища, докато местните традиционни закони се тълкуват по различен начин във всеки регион и се спазват от местните жители, много по ревностно отколкото наложеното ислямско законодателство”.

Областта Риф се характеризира със засилване на националистическите прояви и това е една от причините поради, които се сдобива с най-много отстъпки от испанските колонизатори. Именно в Риф фамилията Абд ал-Керим предприема реформаторски действия, които ще доведат до образуването на независимата Република Риф. Според много изследователи на първо място обичайното право или „урф” започва да губи позиции именно при управлението на фамилията Керим. Самата испанската администрация ускорява постепенното преобразуване и изчезване на местното обичайно право в Риф. С въвеждането на протектората се ограничава възможността за вземане на решения от страна на традиционните старейшинските събрания, които имат право да съдят. Ограничения се налагат и на местните селищни съвети, които вземат отношение по възникнали проблеми в племето. Преди определяне на областта Риф за част от испанския протекторат селищните съвети се занимават с проблеми

отнасящи се за кражбите, навлизането в чужда земя, конфликтите между жените, въобще по всякакви спорове, касаещи племето. Също така се занимават и с въпроси, свързани с прибирането на пшеницата, задължителното присъствие в джамиите и др.

С въвеждането на протектората испанската колониална администрация постепенно отнема част от тези функции. Някои остават в ръцете на селищните съвети като например регулирането на височината на пшеницата с цел избягване на конфликти по време на жътва, регламентирането на началото на гроздобера, контрола над равномерното разпределяне на водата и др. Испанските колонизатори въвеждат своите собствени тълкувания на тази система и налагат закони (*кануни*), представяйки ги на местните жители като част от тяхното обичайно право (*урф*).

Въвеждайки централизация и нова йерархия на тази обичайна местна системата, испанските колонизатори подценяват местните традиции. Това е в техен ущърб, особено с назначаването на служители, които не са одобрени от племената. Стига се до изграждането на административен апарат с назначени от испанските власти чиновници, които предизвикват недоволство и недоверие от страна на местните.

Испанците се опитват да централизират местната структура с помощта на местни чиновници (кадии и нотариуси), които тълкуват шериатското право, а самите селищни съвети остават без никакви правни възможности.

Поредната намеса на колонизаторите е по отношение на Местния съвет, който се събира веднъж седмично по време на арабския пазар под едно дърво и се занимава главно с разрешаване на спорове, свързани с честта. По време на протектората функциите на този Местен съвет са прехвърлени в ръцете на служители, назначени от испанската администрация. Те разглеждат въпроси, отнасящи се към кражбите на дърва, семейни и родови конфликти, както и въпроси свързани с едновременния достъп до пазарите от мъже и жени. След намесата на испанските колонизатори само проблемите, свързани с прелюбодействието и кръвните дългове остават в ръцете на Местния съвет и се решават според шериата.

Колониалната администрация отнема функциите и налага контрол и над Съвета на кабилите, който разглежда въпросите, свързани

с обидите, убийствата, заговорите и кръвните дългове. Чрез отнемането на функциите на Съвета на кабилите в правомощията на шерията остават само случаите на прелюбодейство. По времето, когато се създава Република Риф (1921–1926 г.) също се променя част от местното законодателство, но тогава промяната е в полза на местните националисти.

Преди Испания да наложи протекторат в Мароко, приходите от глобите се разпределят според престъплението, между засегнатите родове между самите „имгхаран“ или вождове, но по време на протектората и в този местен обичай настъпва промяна. Според местните обичаи в случай на убийство, кръвният дълг се изплаща под формата на т.нар. „дия“ на семейството на мъртвия, но по време на протектората изплащането на „дия“ е по-ограничено и наказването остава в ръцете на колониалната администрация. Целта е създаване на централни институции, които да добиват монопол и съответно да налагат контрол над социалния живот на местните жители, а, от друга страна тези такси са финансови средства за метрополията. Това е една от причините за отнемане на функциите на местните власти.

Намесата на испанските колонизатори в специфични области като „общността на проклятието“ т.нар. „*дхзаджитх*“ в областта Риф по времето на Абд ал-Керим е строго забранено от националистите. Функциите на представители в „общността на проклятието“ са свързани с потвърждаване пред специалистите по право и пред Корана невинността или вината на един обвинен. Колониалната намеса в решенията на „общността на проклятието“ не се допуска от рифските националисти и това е извоювано по времето на фамилията Керим и не се отнасят за другите територии на испанския протекторат. В зоната на Ябала и по атлантическия бряг, фигурите на кадиите и на специалистите по право т.нар. „*талиб*“ са много влиятелни и съответно попадат в орбитата на „испански протежета“, както и в планинските райони, особено по-изостаналите т.нар. „архаични“ области, испанското влияние е още по-силно.

Определението за мароканско правосъдие от испанска гледна точка е изключително сложно, тъй като не е лесно да се направи

разграничение между шериятското правосъдие и обичайното право, както и между самите различия на юридическите училища. Нидо-и-Торес¹⁴ е един от малкото автори, които признава това съсредоточие на юрисдикции и в своя учебник по право анализира освен законите, които се тълкуват по „шерията“ и законите, които са характерни за традициите на някои отделните региони и не се тълкуват по шерията.

Той отчита разликите между правосъдието на арабските кабили и правосъдието на берберите, характеризирайки последното с избора на съдии от самите племена, или със съществуването на едно събрание или съвет, където се смесват правосъдни, управленчески и административни функции. Макар и да се показва като привърженик на идеята да се зачитат правосъдните институции на берберите, Нидо-и-Торес счита шериятското правосъдие и това на „махзана“ за по-висшо и според него поощряването им би улеснило почитането на мароканската власт в зоната на Халифата и по косвен начин – испанската власт.

Липсата на емпирични изследвания в областта на обичайното право или на берберското право контрастира с френската колониална литература, която дава огромни познания поради стратегически причини, ориентирани към развиване на берберската култура. За разлика от испанската зона, повечето чиновници от френската зона с изключение на Бланко Исага, не обръщат внимание на обичайното право и военните закони в Мароко. Колониалната испанска литература обръща повече внимание върху юридическия статут на градовете и на необходимостта от познания върху държавното устройство, митническият режим, както и за съдилищата, свързани с шерията и „*ал фикх*“. Като цяло повечето изследователите представят мароканската правосъдна администрация по времето на испанския протекторат като неясна и много архаична, с противоречиви закони, които са различни за всеки регион с неясноти и процедурни пороци¹⁵.

В по-голяма част от литературата, посветена на Риф от края на XIX в. и началото на XX в., се изследват различни теми, между които основно място заема проблемът, отнасящ се за кръвните отмъщения, а самата правосъдна система остава в сянка. Чуждите наблюдатели използват именно тази практика за пример, за да покажат примитивната и дивата природа на магребците. Така изводите на някои

проучвания често са използвани, за да оправдаят европейската интервенция в Мароко с цел да се възстанови редът в „архаистичните“ зони, управлявани от кръвното отмъщение. По този начин текстовете на испанските *африканисти* представят намесата на правосъдието като начин да се възстанови политическият ред.

Посочените идеи са прилагани по време на военните кампании в Мароко. В докладите на испанските чиновници кръвните отмъщения се описват като дивашки обичаи, характерни за по-нисша раса, където все още се решават възникнали конфликти с кръвните отмъщения. Целта не само на иберийците, но и на повечето европейци е да се предизвикат сблъсъци между враждуващи племена и след това да се превърнат в арбитри на конфликти, които сами са провокирали. Това признават военните, отговорни за неуспешната военна кампания на Испания по времето на протектората на Мароко. Това заключение е не само от военните доклади на полковник Бургете, който замества генерал Беренгер като военнокомандващ в Мелиля, но и от анализа на административната документация по времето на испанския протекторат на Мароко¹⁶.

Често срещана провокация от страна на испанското военно командване в Мароко е пренебрегването на местната система за глоби, като по този начин се стимулират нови кръвни отмъщения между различни родове. Родовата глоба „*дия*“, която испанците искат да премахнат, прикрива кръвното отмъщение, но не се премахва наказанието на виновния, просто виновните се съдят в съд, а таксата се плаща на испанската администрация. Като резултат от тази испанска реформа се благоприятства увеличаването на агресията между отделните родове¹⁷.

Колониалната намеса провокира родовите конфликти и по отношение на добиването на земи за обработване и най-вече във връзка с минната експлоатация. Това поражда мозайка от местни конфликти, за да се постигнат отстъпки за представителите на чуждестранните фирми, които имат нескрит бизнес интерес в областта на испанския протекторат.

Мароканската правосъдната сфера привлича вниманието на колонизаторите, тъй като е възможност за метрополията да контролира местното население. Създавайки единен централен механизъм

за управление, всъщност се цели налагане на контрол от испанска страна. Чрез пряка намеса в правосъдната система испанците отнемат постепенно функциите на мароканската администрация и контролират цялото мароканско население.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Feria García, M.** La justicia indígena de la Zona Jalifiana del Protectorado español en Marruecos en Awrāq (Madrid), 19 (1998) p. 143–179.

² **Бацаров, З.** Геополитически системи. С., 1999, с. 90.

³ **Eickelman, D.F.** Knowledge and Power in Morocco. The Education of a Twentieth-Century Notable, Princeton, Princeton University Press, 1992.

⁴ Ibidem.

⁵ **Ruiz de Cuevas, T.** Jurisprudencia rabínica en Marruecos (La “Hazzaká”), Madrid, Minaza, 1973.

⁶ **Перес, Х.** Кратка история на Испания. С., 2005, с. 39.

⁷ Real Orden de 27-12-1920.

⁸ **Paye, L.** La politique de la république espagnole au Maroc de 1931 à 1936, Paris, Cheam, 1937, p. 10.

⁹ **Wolf, J.** L'épopée d'Abd el Uhaleq Torres. Maroc: la vérité sur le Protectorat Franco-Espagnol, Paris, Eddif-Balland, 1994, p. 191.

¹⁰ **Cordero Torres, J. M.** Organización del Protectorado español en Marruecos, II, Madrid, Editora Nacional, 1943, p. 68.

¹¹ **Feria García, M. C.** Conflictos de legitimidad jurídica en Marruecos: el impacto del Protectorado. Op. cit., p. 7–8.

¹² **Cordero Torres, J. M.** Organización del Protectorado español en Marruecos, II. Op. cit., p. 72.

¹³ **Berque, J.** Structures sociales du Haut-Atlas, Paris, Presses Universitaires de France, 1978 (1955).

¹⁴ **Nido y Torres, M.** Guía del español que emprende el camino del conocimiento de la escuela malekita, y cuya Guía es una recopilación de las opiniones principales de los jurisperitos sobre el derecho musulmán, Tetuán, Editorial Hispano-Africana, 1927, p. 472.

¹⁵ **Feria García, M. C.** Conflictos de legitimidad jurídica en Marruecos: el impacto del Protectorado. Op. cit., p. 77.

¹⁶ **Ayache, G.** Les origines de la guerre du Rif, Rabat, Smer, 1982, p. 113–114.

¹⁷ **Aziza, M.** La sociedad rifeña frente al Prtectorado español Marruecos (1912–1956), Barcelona, Edicions Bellatera, 2003.

ЛИТЕРАТУРА

- Бацаров, З.** Геополитически системи. С., 1999.
- Перес, Х.** Кратка история на Испания. С., 2005.
- Ayache, G.** Les origines de la guerre du Rif, Rabat, Smer, 1982.
- Aziza, M.** La sociedad rifeña frente al Prtectorado español Marruecos (1912–1956), Barcelona, Edicions Bellatera, 2003.
- Berque, J.** Structures sociales du Haut-Atlas, Paris, Presses Universitaires de France, 1978 (1955).
- Cordero Torres, J. M.** Organización del Protectorado español en Marruecos, II, Madrid, Editora Nacional, 1943.
- Eickelman, D.F.** Knowledge and Power in Morocco. The Education of a Twentieth-Century Notable, Princeton, Princeton University Press, 1992.
- Feria García, M.** La justicia indígena de la Zona Jalifiana del Protectorado español en Marruecos en Awrâq (Madrid), 19 (1998).
- Nido y Torres, M.** Guía del español que emprende el camino del conocimiento de la escuela malekita, y cuya Guía es una recopilación de las opiniones principales de los jurisconsultos sobre el derecho musulmán, Tetuán, Editorial Hispano-Africana, 1927.
- Paye, L.** La politique de la république espagnole au Maroc de 1931 á 1936, Paris, Cheam, 1937.
- Ruiz de Cuevas, T.** Jurisprudencia rabinica en Marruecos (La “Hazzaká”), Madrid, Minaza, 1973.
- Real Orden de 27-12-1920
- Wolf, J.** L'épouée d'Abd el Uhaleq Torres. Maroc: la vérité sur le Protectorat Franco-Espagnol, París, Eddif-Balland, 1994.